Çocukla İnanç Esasları Üzerine Konuşmanın İmkânına Dair Bir İçerik Analizi*

Dr. Öğr. Üyesi Hasan Çetinel

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9851-2711>

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Nevşehir – TÜRKİYE

Makale Geçmişi

Geliş: 04.10.2021

Kabul: 29.12.2021

On-line Yayın: 31.12.2021

Anahtar Kelimeler

Din Eğitimi

İnanç

Kelam

Akaid

İnanç Gelişimi

Araştırma Makalesi

* “COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” beyanları: Bu çalışma için herhangi bir çıkar çatışması bildirilmemiştir. Bu çalışma için etik kurul onayı gerekmemektedir.

DOI:

<http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.52846>

Öz

Doğan her çocuk onun varlığını önemseyen, gelişiminin tüm aşamalarının sağlıklı doğrultuda tamamlamasından sorumlu bir sosyal çevreyi hak eder. İnanç gelişimi de başta ebeveyn olmak üzere, bu sosyal çevreyi oluşturan diğer yetişkinler tarafından tıpkı fiziksel, zihinsel, kişilik ve ahlak gelişimi alanları gibi gerekli esas ve usullerle takip edilmelidir. Bu araştırmada İslam Kelam ve Akaidinin temel kaynakları olan Kur'an ve Sünnetten seçilen iki pasaj, sözlü ya da yazılı iletişime konu olan olayların iletişimsel değerini analizde kullanılan bir yöntem olan, içerik analizine tabi tutulmaya çalışılmıştır. İçerik analizine tabi tutulacak metinlerin seçiminde etkili olan birincil faktör, Kur'an-ı Kerim ve Sünnet'in, İslam akaidinin temel kaynakları olmasıdır. İkincil faktör ise, gerek Kur'an-ı Kerim'den gerekse Sünnetten seçilen örneklerde yer alan olayın taraflarından bir tanesinin çocuklar olması ve olay örgüsünün çocukla onun yakın çevresinden bir yetişkin arasında, İslam inanç esasları etrafında şekillenmesidir. İçerik analizi görsel ya da yazılı hale getirilen iletişimi konu edinir. Dille inşa edilen her türlü sözlü veya yazılı iletişim, içerik analizine konu edilebilir. Edebi ve ilahi metinler de bunlar arasında yer almaktadır. İçerik analizine konu olan her iki örnek olayda da taraflardan bir tanesinin çocuklar, bir diğerininse yakın çevresinden yetişkinler olması bu seçimde etkili olmuştur. Alan literatürden verilere de başvurularak yapılan içerik analizleri sonucunda, çocuk inanç esasları hakkında soru sorsun ya da sormasın, onunla inançlar hakkında konuşmanın gerekliliği, bu konuşmanın tutarlılığı için çocuğu kuşatan kültürel ortamın önemli bir ögesi olan dilin doğru kullanımının önemi vb. çocukla inançlar üzerine doğru ve tutarlı konuşmanın imkânı üzerine elde edilen bulgular sıralanmaya çalışılmıştır.

Atıf Bilgisi / Reference Information

Çetinel, H. (2021). Çocukla İnanç Esasları Üzerine Konuşmanın İmkânına Dair Bir İçerik Analizi. *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies*, 14(88): 153-166.

*A Content Analysis of the Possibility of Talking to the Child on the Principles of Faith**

Asst. Prof. Hasan Çetinel

Nevsehir Haci Bektas Veli University, Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Studies, Nevsehir – TURKEY

Article History

Submitted: 04.10.2021

Accepted: 29.12.2021

Published Online: 31.12.2021

Keywords

Religious Education

Faith

Kalam

Creed

Faith Development

Research Article

* Statements of "COPE-Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors": No conflicts of interest were reported for this article. Ethics committee approval is not required for this article.

DOI:

<http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.52846>

Abstract

Every child born deserves a social environment that cares about his or her well-being and is responsible for completing all stages of its development in a healthy way. Belief development should also be followed by the parents and other adults who make up this social environment, just like the physical, mental, personality and moral developments, with the necessary principles and procedures. In this research, two passages selected from the Qur'an and Sunnah, which are the main sources of Kalam and the Creed, are subject to content analysis, which is a method used to analyze the communicative value of events that are the subject of verbal or written communication. The primary factor affecting the selection of passages to be subject to content analysis is that the Qur'an and Sunnah are the main sources of Islamic creed. The secondary factor is that children are one of the parties to the event in the passages chosen from both the Qur'an and the Sunnah, and the plot is shaped around the principles of Islamic belief between the child and an adult from his close circle. Content analysis deals with visual or written communication. Any verbal or written communication constructed with language can be subject to content analysis. Literary and divine texts are also among them. In both passages, the fact that one of the parties was children and the other one was an adult from their close circle have been effective in this choice. As a result of the content analyzes made by referring to the data from the field literature, whether a child might ask questions about the principles of belief or not, following findings are going to be listed: the necessity of talking with him about beliefs, the importance of the correct use of language, which is an important element of the cultural environment surrounding the child for the consistency of this conversation, a correct and consistent conversation with the child about beliefs.

GİRİŞ

Çocuk, erkek veya kız olsun bebeklikle ergenlik arasında, herhangi bir yaştaki bireydir (*çocuk ne demek* TDK Sözlük Anlamı: 01 Ağustos 2021). Bu dönem gelişimsel özellikler açısından bireyde en hızlı değişimlerin gözlemlendiği bir evredir. Gelişimin fiziksel, zihinsel, psikolojik tüm boyutları ebeveynler için olduğu kadar bilim insanları açısından da önemlidir. Gelişim ve öğrenme psikolojisinin temel verilerinden bir tanesi, gelişimin kalıtım ve çevrenin etkisi altında biçimlendiğidir (Şahin & Balay, 2016: 19). Kalıtsal özellikleri açısından herhangi bir sorunu olmayan bir çocuk için gelişimin en önemli ikinci unsuru çevredir. Çevre ile kast edilen ise, çocuğun dışında kalan ve onu kuşatan maddi, kültürel evrenin tüm unsurlarını içermektedir. Genişletilecek olursa çocuğun çevresi; içine doğduğu evi, ebeveyni, arkadaşları ve iletişimde olduğu akran grubu, devam ettiği okulu, mahallesi vb. unsurlardan oluşmaktadır. Bu listeye konuştuğu dili, üyesi olduğu toplumun geleneksel-ananevi özelliklerini ve bağlı olduğu dini gibi, çocuğun gelişiminde etkili olan maddi ve kültürel birçok unsuru eklemek mümkündür. Kendi içerisinde, “ilk çocukluk”, “ikinci çocukluk”, “üçüncü çocukluk” (Selçuk, 1991: 27) vb. dönemlere ayrılan çocukluk, bedensel (fiziksel), zihinsel (bilişsel), dilsel, davranışsal (ahlak), kişilik vb. gelişim alanları açısından çevresel ve kültürel koşulların etkisini oldukça hissettirdiği bir dönemdir. Çocuğun inanç ve ahlak gelişimi de kuşkusuz çevresel faktörlerin etkisi altında biçimlenmektedir.

Araştırmanın Konusu ve Yöntem

Bu araştırmada, İslam akaidinin temel kaynakları olan Kur'an-ı Kerim'den bir bölüm ve Sünnetten örnek bir olay, İslam inanç esaslarının çocuklara öğretiminin niteliği ve çevresel faktörlerin çocuğun inanç eğitimindeki etkileri perspektifinden içerik analizine tabi tutulmuştur. İçerik analizi görsel ya da yazılı hale getirilen iletişimi konu edinir. Dille inşa edilen her türlü sözlü veya yazılı iletişim, içerik analizine konu edilebilir. Edebi ve ilahi metinler de bunlar arasında yer almaktadır. İçerik analizinin bir yöntem olarak hedefine gelince, analiz edilen mevcut metni esas alarak iletişimin boyutları olan kaynak, hedef, sosyal ortam hakkında bariz bir biçimde ele alınmayan hususlarda yeni çıkarımlarda ve analizlerde bulunmaktır (Gökçe, 2019: 32-33). Araştırmanın eksenini Kur'an-ı Kerim'den Lokman Suresi 12-19. ayetler ile temel hadis kaynaklarında farklı tariklerle yer bulan İbn Abbas'a (ö. 68/687-88) ait bir rivayet oluşturmaktadır. İçerik analizine tabi tutulacak metinlerin seçiminde etkili olan birincil faktör, Kur'an-ı Kerim ve Sünnet'in, İslam akaidinin temel kaynakları olmasıdır. İkincil faktör ise, gerek Kur'an-ı Kerim'den gerekse Sünnetten seçilen örneklerde, olayın taraflarından bir tanesinin çocuklar olması ve olay örgüsünün çocukla onun yakın çevresinden bir yetişkin arasında, İslam inanç esasları etrafında şekillenmesidir. Elbette araştırmanın odaklandığı problemin detaylandırılması sırasında İslam akaidinin Kur'an ve Sünnet dışındaki kaynaklarına da ihtiyaç duyulan oranda değinilmiştir.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırmanın sınırlılığı noktasında altı çizilmesi gereken husus, çocukla inanç eğitimi noktasında yapılacak olan analizlere kaynaklık eden, Kur'an-ı Kerim ve Sünnetten referans alınan bölümlerde ele alınan olayların, ileri çocukluk döneminde oldukları düşünülen bireyler etrafında şekillenmesidir. Araştırmanın sınırlılığı olarak dile getirilen bu husus aslında alanda kabul gören, çocukta soyut düşüncenin ancak ileri çocukluktan ergenliğe geçişte mümkün olduğunu ortaya koyan verilerle örtüşmektedir. Bu konuda yapılan araştırmalar, soyut kavramlarla düşünebilmenin ancak on birli yaşlarla mümkün olduğu, dini kavramlarda ise bu sınırın on üçlü yaşlara ulaştığı verisini ortaya koymaktadır (Selçuk, 1991: 35). Kur'an-ı Kerim ve Sünnetten seçilen örneklerde de çocukla, özellikle Allah hakkında konuşurken, ahiret inancı, kaza ve kader benzeri soyut konulara değinirken, soyut düşünce gelişiminin şart olduğu, inançlarla ilgili diğer meseleleri irdelerken de çocuğun gelişimsel özelliklerinin gözetilmesi gerektiği fark edilmektedir.

I. Lokman'ın Oğluna İnanç Eksenli Nasihati

Lokman¹ (a.s.), Allah'ın kendisini hikmet² sahibi olarak tanımladığı bir baba. Kur'an'ın otuz birinci suresine adını veren Lokman, surenin on ikinci ayetinde şükretmesi için kendisine hikmet verilen birisi olarak nitelendirildikten sonra, bu ayetlere kulak verenler on dokuzuncu ayete kadar olan bölümde oğluyla arasında gerçekleşen bir konuşmaya tanıklık ederler: "Hani Lokmân, oğluna öğüt vererek şöyle demişti: "Yavrum! Allah'a ortak koşma! Çünkü ortak koşmak elbette büyük bir zulümdür.". İnsana da anne babasına iyi davranmasını emrettik. Annesi, onu her gün biraz daha güçsüz düşerek karnında taşımıştır. Onun sütten kesilmesi de iki yıl içinde olur. (İşte onun için) insana şöyle emrettik: "Bana ve anne babana şükret. Dönüş banadır.". Eğer (anne ve baban), hakkında hiçbir bilgi sahibi olmadığın bir şeyi bana ortak koşman için seninle uğraşırlarsa, onlara itaat etme. Fakat dünyada onlarla iyi geçin. Bana yönelenlerin yoluna uy. Sonra dönüşünüz ancak banadır. Ben de size yapmakta olduğunuz şeyleri haber vereceğim. (Lokmân, öğütlerine şöyle devam etti:) "Yavrum! Şüphesiz yapılan iş bir hardal tanesi ağırlığında olsa ve bir kayanın içinde yahut göklerde ya da yerin içinde bile olsa, Allah onu çıkarır getirir. Çünkü Allah, en gizli şeyleri bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır. Yavrum! Namazı dosdoğru kıl. İyiliği emret. Kötülükten alıkoy. Başına gelen musibetlere karşı sabırlı ol. Çünkü bunlar kesin olarak emredilmiş işlerdendir. Küçümseyerek surat asıp insanlardan yüz çevirme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme! Çünkü Allah, hiçbir kibirleneni, övüngeyi sevmez. Yürüyüşünde tabî ol. Sesini alçalt. Çünkü seslerin en çirkini, şüphesiz eşeklerin sesidir!" (Lokman, 31/13-19).

Lokman'ın (a.s.) konuşma esnasında oğluna karşı takındığı dil, anlatımına konu ettiği dini konulardaki aşamalılık ilk dikkat çeken hususlardır. Oğluna hitap şekli olan, "يَا بُنَيَّ - yâ büneyye (yavrucuğum)"³ hitabı, dini hitabette konuşmacının dikkat etmesi gereken en temel unsurlardan olan, tatlı dil ve yumuşak üsluba yönelik bir yaklaşımı temsil etmektedir. Bu hitaptaki şefkat ve merhamet çağrışımını hissetmemek mümkün değildir. Sadece bu hitap biçiminden hareketle çocuk, genç veya yetişkin bir bireye karşı yapılan dini hitabette konuşanın üslubuna dikkat etmesi, özellikle de çocuklarla konuşurken yumuşak bir dil seçmesi gereği ortadadır.⁴ Dini tebliğ ve hitabet konusunda en güzel örnek olan Peygamberimizin de savaşta ve barışta, dost ve düşman, yaşlı ve çocuk umumiyetle herkese teveccühte bulunduğu, karşısındakine değer verdiğini hissettiren bir yaklaşım sergilediği gerçeği, onun davetini güçlü kılan unsurlar arasında sayılmaktadır (Önkıl, 2017: 230).

Harekeleri kaldırıldığı takdirde "بَنَى" ibaresinin, Arapçada "dikmek, dik hale getirmek, bina etmek, kurmak, inşa etmek" anlamlarında kullanılan "بَنَى" fiilini çağrıştırdığı görülecektir. Haddizatında kelimeye ait bu semantik alan, ebeveynin bir anlamda evladını sıfırdan kuran, onu bedensel, zihinsel ve manevi anlamda inşa eden, ayağa kaldıran rolüne işaret etmektedir. Bir anlamda çocuk ebeveyn tarafından inşa edilen bir binadır (el-İsfahanî, 2012:172). Elbette basit anlamda bir binayı tek başına ayağa kaldırmak o binanın dört başı mamur, görenleri etkileyen, sanatsal bir yapı olacağı anlamına gelmediği gibi her ebeveyn

¹ Lokman'ın (a.s.), kendisine nübüvvet dışında ilim ve dinde derin kavrayış verilen salih bir kul olduğu düşünülmektedir (Mukâtil, 2002: 3/434).

² Birçok anlamı arasında engel olmak, mâni olmak anlamı ön plana çıkan ve üzerine binilen bir hayvanı yanlış yola sapmasını önlemek için gem vurarak doğru yola yöneltmek şeklinde kullanımı olan hikmet kavramı, cehalete engel olduğu için bilgi için de kullanılmıştır. Kelimenin sözlük anlamı için bk. (İbn Düreyd, 1987: 1/564). Uludağ, "O, dilediğine hikmeti verir ve kime hikmet verilirse o kimse birçok hayra nail olmuş demektir." (el-Bakara, 2/269) ayetinden hareketle hikmet-i teşri kavramının İslam ilim tarihi içerisindeki seyrini ve önemini izaha çalışır. Zaten hikmetin önemli bir anlamı da: "Varlıkları ve olayları gerçek sebepleriyle açıklamaktır." Bk. (Uludağ, 1992: 14-21).

³ Türkçedeki "yavrum, yavrucuğum" kullanımına benzetilebilecek olan بَنَى kelimesi اَبْنَى kelimesinin küçültmesidir (ism-i tasgîr). Kur'an'da muhtelif yerlerde özellikle Peygamberlerin ağızından oğullarına karşı bu hitabın yapıldığını görmekteyiz. Hz. Yakup oğlu Yusuf'a "Yavrucuğum! Rüyanı kardeşlerine anlatma!" (Yûsuf, 12/5) derken, Hz. İbrahim oğlu İsmail'e "Yavrum, ben rüyamda seni boğazladığımı gördüm." (Saffât, 37/102) derken de benzer şekilde بَنَى diye hitap etmektedirler. Bk. (el-İsfahanî, 2012, s. 172).

⁴ Çocukla Allah hakkında konuşurken başta tatlı dil, tedricilik, basitten zora anlatım vb. olmak üzere dikkat edilmesi gereken hususlar hakkında bk. (Ay, 2018, ss. 147-178).

de evladının beden, akıl ve ruh sağlığını istenilen niteliklerle kuramayabilir, buna yönelik yetkin bir tavır ve tutum geliştirmeyebilir.

Lokman (a.s.), hikmet sahibi bir baba olarak evladının inanç gelişimini ihmal etmemiştir. Kuşkusuz onun Allah tarafından hikmet sahibi olarak nitelendirilmesinden hareketle, oğluyla olan inanç, ibadet ve ahlak temalı konuşmasının doğru zamanda, doğru yöntemle ve ilahi maksada uygun doğru dini bilgiler üzerinden gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür. Lokman'ın (a.s.) oğluyla arasında geçen ve dini mev'ıza (vaaz) niteliği taşıyan bu konuşmanın akışıyla, Cibrîl Hadisi (Buhârî, 2002: "İman", 37, 50; Müslim, 1997: "İman", 5.) olarak şöhret bulan ve Hz. Peygamber ile Cebrail'in karşılıklı soru cevap şeklinde sahabeden bir grup önünde gerçekleştirdikleri söyleşinin akışı arasında bir benzerlik olduğu dikkatleri çekmektedir. Ebû Hüreyre'nin (ö. 58/678) rivayetine göre olaya kısaca değinilecek olursa, Peygamberimiz ile sahabeden bir grubun bulundukları mekâna yabancı bir erkek suretinde gelen Cebrail (a.s.), Peygamberimize (a.s.), "İman nedir?", "İslam nedir?", "İhsan nedir?", "Kıyametin kopuş saati ne zaman?" sorularını yöneltmiş, Peygamberimiz de (a.s.), hem orada bulunanlar hem de onlardan sonra yaşayacak olan tüm Müslümanlar için dinin özü mahiyetinde cevaplar vermiştir. Nitekim, bu gizemli şahıs aralarından ayrıldıktan sonra orada bulunanlara "Gelen kimdi tanıdınız mı?" sorusunu yönelten Peygamberimiz, sahabenin "Allah ve Rasûl'ü en doğrusunu bilir!" cevabına: "Gelen Cebrâil'di, size dininizi öğretmek üzere geldi." şeklinde açıklama getirmiştir.

Cibrîl Hadisi olarak şöhret bulan bu hadis-i şerif, İslam Akaidinin teşekkülü sürecinde eser veren birçok alime kaynaklık eden temel dini metinler arasında yerini almıştır. Gerek Lokman'ın (a.s.) oğluna hitabında gerekse Cibrîl Hadisinde işaret edilen benzerliğe gelince, dikkatle okunduğunda her iki olayda da dini hitabetin ilk aşamasında imana, daha sonraki aşamada ibadete ve sonraki aşamada ise ahlaka dair konulara değinen bir tedricilik göze çarpmaktadır. Rasûlullah'ın (a.s.) "İhsan nedir?" sorusuna verdiği "Allah'ı görüyormuşçasına ibadet etmendir. Zira sen O'nu görmüyorsan da O, seni daima görmektedir." cevabı, İslam ahlakının temel dinamikleri arasında yer alırken, bir taraftan da dini ahlakın kaynağını tespit açısından, Lokman'ın (a.s.) oğluna verdiği, "Yaptığın iş bir hardal tanesi ağırlığında bile olsa, bir kayanın içinde saklansa veya göklerde yahut yerin dibinde bulunsu yine de Allah onu açığa çıkarır. Kuşkusuz Allah her şeyi bütün gizlilikleriyle bilir, O her şeyden haberdardır." (Lokman, 13/16) nasihatıyla son derece örtüşmektedir.

Her dinin belirli bir akait temeline kurulduğu, inananlarından bu temel üzere bir takım ibadet talebinde bulunduğu ve yanı sıra iyi bir insan nitelemesini hak edecekleri erdemlere dayanan bir ahlaki yapı kurmaya çalıştığı göz önüne alındığında bu tedricilik kaçınılmaz olmaktadır. Güçlü bir inanç altyapısı, onu besleyen ibadetler ve tamamlayıcı bir ahlaki yapı, birçok dinin teşekkülü için gayret sarf ettiği, dindar tipolojisine işaret etmektedir. Konuya dair perspektif sunması açısından çocuğun akait eğitime dair Kant'ın düşüncelerine başvurulabilir. Kant, çocuğun dini eğitimini tartışmaya açtığı bölümde, "Din kavramı her zaman bir itikat temeli üstüne kurulur." (Kant, 2020: 71) tespitini yaptıktan sonra bir de önemli soru yöneltir: Henüz kendisini anlamaktan aciz, yaşadığı dünyayı tam bir fikir geliştirememiş birisine herhangi bir itikâdî temel oluşturmak ve kendi sorumluluklarının farkında olmayan birisinden, tanrıya karşı olan vazife ve sorumluluklarını idrak etmesini beklemek mümkün müdür? Kendi sorusuna cevap vermeye çalışırken, keşke ihtimal dahilinde olsa da çocuğa hiçbir şekilde yüce bir yaratıcıdan, onun isim ve sıfatlarından bahsetmeden önce insanlığın var oluş amaçlarını, hedeflerini; doğanın güzelliklerini, işleyiş ve düzenini ona anlatmak ve evrene dair daha üst bilgiler verdikten sonra tüm bu düzenin yüce bir yaratıcının, kanun koyucunun eseri olduğunu aktarabilirsek temennisinde bulunan Kant, bunun böyle bir toplum yapısı ile mümkün olmadığının altını çizer. Çünkü siz çocukla tanrı hakkında konuşmazsanız, ihtimaldir ki çocuk başka bir yerde bir başka figürle karşılaşır, ona tapınma şekillerini görür ve bunun sonucunda sapkın birtakım görüşler geliştirebilir. Sonuç olarak, "Dini fikirlerin çocuğa aşılması sürecine erken dönemde başlanmalıdır." Yargısına varır (Kant, 2020: 71). Çocuk ve din ilişkisi noktasında, çocuğun tıpkı güneş misali açık bir yüreğe ve neşeli bir ruh haline sahip olması gerektiğini vurgulayan Kant, insanları karamsarlığa iten bir dinin yanlış bir din olduğunu, Tanrıya baskıyla değil ancak kıvanç dolu bir yürekle hizmet edilebileceğini

belirtir (Kant, 1900: 92).

Batıda Kant'ın dile getirmeye çalıştığı çocuğun dini eğitim ve terbiyesine erken başlanması gereği, İslam'ın bu konuya bakışıyla uyum içerisindedir. "Her çocuk İslam fıtratı üzere doğar. Anne ve babası onu sonradan Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapar." hadis-i şerifi, hem anne ve babanın bu konudaki belirleyiciliğine hem de birçok insanın dini kimliğinin çocuklukta şekillendiğine işaret etmektedir.⁵

Anne ve babanın, çocuğun içine doğduğu dini ve kültürel ortamın bu konudaki belirleyiciliğini yadsımak mümkün değildir. Dünya üzerinde varlık bulan yaygın dinler ve inanış biçimlerine bakıldığında takdirde sayıları iki milyardan üzerinde olan Hristiyanların çocuklarının Hristiyan, yaklaşık iki milyardan fazla Müslüman toplumların çocuklarının Müslüman olmaları doğal bir durumdur. Çocuğun tüm gelişim alanlarının onu kuşatan çevreden etkilendiği göz önüne alındığında inanç gelişiminin de bu doğrultuda gerçekleşmesi, doğal bir süreçtir. Çocuğun yakın çevresini oluşturan anne ve babanın, çocuğun gelişim alanları üzerine etkisine dair ön kabul, geçen yüzyıllara rağmen öneminden bir şey kaybetmemiştir. Dünyada ve ülkemizde bu konuda yapılan güncel araştırmaların sonuçları da bunu ispatlar mahiyettedir. Yaş aralıklarına göre çocuklarda inanç gelişimi üzerine araştırmalarıyla ünlü James Fowler'a ait "İnanç Gelişimi Mülakatı" bulgularını uyarlayarak ülkemizde bir araştırmaya imza atan Kaya, araştırmasından elde ettiği bulgulara dayalı şu tespitte bulunur: "Araştırmada çocukta ailenin rolünün, ne kadar önemli olduğu tespit edilmiştir. İlk tecrübelerin doğru aktarımında ebeveynlere büyük sorumluluk düştüğü gerçeği bir kez daha karşımıza çıkmaktadır." (Kaya, 2015: 189). Öyle ki çocuğun çevresinin etkisi altında şekillenmeye, doğum öncesinden başladığına dair veriler mevcuttur. Yapılan son araştırmalar, fetüsün ana karnında gelişme aşamasında çevresinde konuşulan dilden dahi etkilendiğini, her yeni doğanın buna bağlı olarak ağlarken farklı bir tınıyla, ses frekansı ile ağladığını ortaya koymuştur. Yani yeni doğan bir Fransız bebek, yeni doğmuş Alman bir bebekten farklı bir melodiyle ağlamaktadır (Durak vd., 2016: 228). Ağlama melodisinin dahi içine doğduğumuz kültürden etkilendiği bir ortam ve koşulda inanç gelişimi noktasında çocuğun ihtiyaç duyduğu ilk ve en belirleyici faktör, inanca dair çocuğa bir bütünlük içerisinde, tutarlı ve doğru cevaplar vererek çözümler geliştirebilecek bir ailedir.

Kutup, çocuğun dini terbiyesinde çevresel faktörlerin etki derecesini ortaya koyarcasına şu şekilde sıralar: İslam için bir çocuğun eğitiminin, bin çocuğun veya tüm çocukların eğitiminden bir farkı yoktur. İhtiyaç duyduğumuz temel şey, Müslüman bir ev, Müslüman bir sokak, Müslüman bir okul ve Müslüman bir toplum. Sıralanan tüm bu faktörler çocuğun inancının gelişiminde olumlu ya da olumsuz, derin bir etkiye sahiptir (Kutup, 1968: 89).

Çocuğun yaşadığı evde anne babası, evinden dışarıya adım attığında onu bekleyen sokakta birlikte olduğu arkadaşları (akran grubu), okulda öğretmeni, yaşadığı toplumda hâkim dini ortamın niteliği, bu konuda üretilen toplumsal strateji ve politikalar, doğal olarak bireyin inanç gelişimini, din algısını etkileyecektir. Bu durumun sosyal bir varlık olan insanın topluma uyum süreci doğrultusunda sürekli sosyal etki altında olması ve buna dayalı sosyal davranış sergilemesiyle olan bağlantısı da göz ardı edilmemelidir (Şanver, 2001: 146). Tüm bunlar Bronfenbrenner'ın (ö. 2005) "Ekolojik Sistem" teorisini hatırlatmaktadır. Buna göre, çocuk her biri farklı düzeylerde olmak üzere çevresel faktörlerin etkisi altında şekillenir. Çocuğun doğuştan getirdiği biyolojik, kalıtsal özellikleri çevresel faktörlerin de etkisiyle birlikte onun gelişimini belirler. Bronfenbrenner, çocuğu kuşatan çevrenin en iç katmanında onun yakın çevresiyle etkileşiminden doğan adına "mikrosistem" denilen bir sistemin varlığından bahseder. Daha dışta ise, ev, okul, mahalle gibi mikrosistemler arasındaki bağlantıyı kapsayan, "mesosistem" adını verdiği ikinci bir çevre tanımlar. Bu ikisini kuşatan ve çocukların yakın çevresiyle olan ilişkilerini kapsayan sosyal çevre vardır ki buna da "eksosistem" adını vermiştir. Ebeveynlerin iş yerleri, gittikleri dini gruplar, dahil oldukları resmi organizasyonlar vb. ortamlar eksositemi oluştururlar. Bronfenbrenner'ın ekolojik sistem teorisinin en dışında

⁵ Hadis-i şerif Müslim'de kader bahsinde yer almaktadır. Bk. (Müslim, 1997: "Kader", 22.). Hattâbî, Ebû Davud'un Sünenine yaptığı şerhte bu hadis-i şerifi, Rasûlullah'ın "Ben ancak bir davetçi olarak gönderildim. Bunun dışında insanların hidayeti ve ahlakları konusunda elimden bir şey gelmez." sözlerini aktararak çocuğun anne ve babası tarafından kendi dinleri güzel gösterilerek ve kendi ibadethanelerine götürülerek Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapıldığını ifade eder (Hattâbî, 1932: 4/369).

ise “makrosistem” yer alır ki, çocuğun içine doğduğu toplumun kültürel değerleri, gelenekleri, kanunlar vb. makrosistemin parçalarını oluştururlar (Berk, 2013: 25-27).

Lokman’ın (a.s.) oğluyla arasında geçen ve sonraki nesillere örneklik etme maksadıyla Kur’an’da yer bulan diyalogda oğluna sunduğu ilk dini bilgi, “Yavrum! Allah’a ortak koşma! Çünkü ortak koşmak elbette büyük bir zulümdür.” (Lokman, 31/13) hitabıyla, Allah’ın birliği yani tevhit inancına davet olmuştur. Çocukta inanç gelişimi açısından İslam’ın en temel hassasiyeti, tıpkı yetişkinlerde olduğu gibi bireyin öncelikli olarak, tevhit inancına zarar getirebilecek, ulûhiyetle çelişecek batıl ilah telakkilerinden uzak kalacak şekilde Allah’ı ilah olarak tanıması ve O’nu birlemesidir. İslam’ın Allah inancı konusundaki temel hassasiyeti O’nun varlığını kabulden daha ziyade O’nun hakkında doğru bir inancın inşasıdır. Zira İslam’a göre her insan Allah’ı bulmak, O’nun varlığına iman etmek hususlarında fitri bir yatınlıkla doğar.⁶ Fitrat hadisi olarak aktarılan hadis-i şerifte de bu konuya yönelik bir vurgu söz konusudur. İslam için öncelik, temel akaidini oluşturan Allah’ın varlığı ve birliği, sıfatları, Peygamberler ve sıfatları ile ahiret halleri hakkında sistemli ve doğru bilgi edinmektir (Gölcük, 2000: 13). Hac ve Zümer surelerinde iki ayette aynı ifadeyle vurgulanan, “Allah’ın kadrini gereği gibi bilemediler.” (Hac, 22/74; Zümer, 39/67) tespiti, Mekke müşriklerin şahsında Allah hakkında eksik ve yanlış bilgi geliştiren, zan üzere hareket eden herkesin bozuk ilah anlayışına bir göndermede bulunmaktadır. Başları dara düştüğünde Allah’ı canı gönülden anan, ancak sıkıntı kendilerinden giderildiğinde O’nu unutan dönemin müşrikleri hakkında Kur’an-ı Kerim şu gerçeği vurgulamaktadır: “Andolsun, eğer onlara, “Gökleri ve yeri kim yarattı?” diye sorsan mutlaka: Allah derler.” (Lokman, 31/25.). Denizde boğulma, ateşte yanma tehdidiyle yüz yüze kalma⁷ vb. durumlarda başları derde düştüğünde Allah’ı birleyen bu insanlar, işleri kendilerince yolunda gittiği zamanlarda Allah’ı uzak bir ilah addediyorlar ve O’nu unutarak, sanki yokmuşçasına yaşıyorlardı. İbadetleri de Kur’an’da; asnâm, evsân, evliyâ, erbâb, tağut, endâd, ensâb, şufe’â şeklinde isimleri zikredilen putlarına yönelikti (Kurt, 2005: 71-104). Bu durumda Müslüman bir çocuğa veya gence Allah hakkında konuşmanın İslam’ın temel kaynaklarına dayalı sahih bilgiler kanalıyla gerçekleşmesi, bu bilgilerin aynı zamanda insanın fitratına uygun nitelikte, doğasına ve gelişim özelliklerine uygun bir yöntemle aktarılması önem kazanmaktadır. Hikmet sahibi Lokman’ın (a.s.) oğluyla olan konuşmasında tüm bu unsurlar yer almış olmalı ki, Allah tarafından takdir gören bu konuşma, beğenilerek son ilahi mesajda yerini almış olsun. Oğluna, “Yavrucum! Allah’a şirk koşma. Kuşkusuz şirk, büyük bir zulümdür.”⁸ vurgusu yaparak, üzerindeki onca nimetine rağmen Allah’ın yanında başka ilahlar edinmenin kötülüğüne işaret eder. Ancak Allah’ın sadece yaratmakla kalmadığı ya da insandan ve onun fiillerinden bihaber bir ilah olmadığını vurgulamak için de konuşmasının devamında oğluna, “Sevgili oğlum! Yaptığın iş bir hardal tanesi ağırlığında bile olsa, bir kayanın içinde saklansa veya göklerde yahut yerin dibinde bulunsu yine de Allah onu açığa çıkarır. Kuşkusuz Allah, her şeyi bütün gizlilikleriyle bilir, O her şeyden haberdardır.” (Lokmân, 31/16.) uyarısında bulunur. Bu uyarıda dikkat çeken husus, Lokman’ın (a.s.) oğlunun davranışlarına yön verecek bir kontrol ve denetim mekanizması kurma çabasıdır. Oğlunun ahlaki alt yapısını, bütün eylemlerinin Allah tarafından gözlemlendiği, kayıt altına alındığını ve günü geldiğinde hesabı sorulmak üzere önüne döküleceği bilinci üzerine inşa etme gayretindedir.⁹ Elbette tatlı dille ve samimi bir ortamda gerçekleşen söyleşinin bu aşamasında muhataba

⁶ “Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah’ın insanları üzerinde yarattığı fitrata sınıksız tutun.” (er-Rûm, 30/30)

⁷ “Gemiye bindikleri zaman (fırtınaya yakalanınca kurtulmak için) dini Allah’a has kılarak O’na dua ederler. Onları kurtarıp karaya çıkardığı zaman ise bir de bakarsın ki, Allah’a ortak koşuyorlar.” (Ankebût, 29/65); “Denizde size bir sıkıntı dokunduğunda bütün taptıklarınız (sizi yüzüstü bırakıp) kaybolur, yalnız Allah kalır. Fakat sizi kurtarıp karaya çıkarınca yüz çevirirsiniz. Zaten insan çok nankördür.” (İsrâ, 17/67).

⁸ Kur’an’da bağlamına göre farklı anlamlarda kullanılabilen zulüm kelimesi bu ayette olduğu gibi “İman edip de imanlarına zulmü (şirki) bulaştırmayanlar var ya; işte güven onların hakkıdır. Doğru yolu bulmuş olanlar da onlardır.” (En’âm, 6/82.) ayetinde de “şirk” anlamında kullanılmıştır. Kelimenin Kur’an’da kullanıldığı anlamlar için bk. (Mukâtil, 2016: 138-139).

⁹ Nübüvveti tartışmalı da olsa, hikmet sahibi salih bir kul olarak şöhrat bulan Lokman (a.s.) ile ilgili klasik kaynaklarda onun hikmet yönüne işaret eden birçok rivayete yer verilmektedir. Bunlardan bir tanesinde, oğluna yukarıdaki ayetteki tavsiyesine

yönelik bir ikaz, sakındırma, korkutma göze çarpmaktadır. Ahirete ilişkin halleri hatırlatırken, güzel olanı özendirmek ve motivasyon oluşturmak için çoğunlukla Cennet ve nimetlerinden bahsederken, gerekli hallerde uyarı maksatlı Cehennem hatırlatması yapmak elbette nebevî metotta da yeri olan bir davet yöntemidir.

Peygamberin (a.s.) bir adının “beşîr:müjdecî” iken diğer bir adının da “nezîr: uyarıcı” olmasını böyle anlamak gerekir (Önkâl, 2017: 214-215). Müslüman çocuklara yerine ve zamanına göre, uygun bir yöntemle bu tarz ikazlarda bulunmak, onlara hayatın gayesiz olmadığını ve eylemlerinin sonuçlarıyla yüzleşeceği gerçeğini vakitlice hatırlatmak, faydalarına olacaktır. Her ebeveyn, çocuklarında kendi yokluklarında dahi onlara yön verecek, ahlaki değerler üzere sabit kılacak bir vicdani denetim mekanizmasının gelişmesini arzu eder. İslam’ın inananlarda tesis etmeye çalıştığı iç denetime dayalı ahlaki yapının temelinde, “Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin ona verdiği vesveseyi de biz biliriz. Çünkü biz, ona şah damarından daha yakınız. Üstelik, biri insanın sağ tarafında, biri sol tarafında oturmuş iki alıcı melek de (onun yaptıklarını) alıp kaydetmektedir. İnsan hiçbir söz söylemez ki onun yanında (yaptıklarını) gözetleyen (ve kaydeden) hazır bir melek bulunmasın.” (Kâf, 50/16-18.) ayeti vb. birçok Kur’an ayeti yer almaktadır.

Lokman suresi on altıncı ayetinde dile getirilen, Allah’ın kuluna ait her davranıştan haberdar olduğu düşüncesinin bir başka Kur’an suresi Kâf’ta da on altıncı ayette farklı ifadelerle vurgulanıyor olması da dikkat çeken bir diğer husustur. Aradaki fark, Kâf 16. ayette Allah tarafından dolaysız bir anlatımla, direkt olarak bizlere iletilen, her yaptığımız fiillin, söylediğimiz tüm sözlerin kayıt altına alındığı gerçeğinin Lokman suresinde, bir babanın oğluyla devam eden konuşması sırasında oğlunun anlam dünyasından, onun anlayabileceği kelimeler, kavramlar ve semboller üzerinden anlatılıyor olmasıdır. Bu ayrım, bir çocukla inanca dair meseleleri konuşurken dikkat edilmesi gereken en temel ilkelerden birisine işaret etmektedir. Bu da ilk aşamada çocuğun kısıtlı kelime ve kavram bilgisinin, inanç üzerine konuşmayı kısıtlamasıdır. Dil, bir bilgi ve kültür aktarım aracı olarak insan ve toplum için büyük önem taşımaktadır. İnsan dili yazılı veya sözlü olarak bir iletişim aracı olmanın yanı sıra dünyayı anlama anlamlandırma noktasında da vazgeçilmez bir vasıta olarak kullanılmaktadır. Fikirler dil sayesinde bir sisteme kavuşur, anlamlı hale gelir ve sınıflandırılır. Kavramlar bir anlamda her bir kavramın karşılık geldiği olay ve olgunun insan zihninde doğru yerde sınıflandırılmasını sağlayan kancalara benzetilirler. Aynı durum dünyaya sınırlı kelime dağarcığıyla gelen çocuğun, dini meselelere dair geliştireceği din diliyle de ilgilidir. Bazı çocuklar ait oldukları çevrede konuşulan dilin niteliğine göre daha erken yaşlarda din dilini geliştirebilirken bazı çocuklar için bu mümkün olmamaktadır.

Çocukta kavramların basitten bileşiğe ve somut olandan soyuta doğru olduğu, soyut kavramları anlama ve onları kullanarak konuşabilme yetisinin ancak on bir yaş ve sonrasında, dini kavramlara dair konuşma yetisinin ise ancak on üçlü yaşlarda geliştiği bilinmektedir. Bu durumda çocukla yürütülen din eğitimi ve öğretiminde olabildiğince sade ve çocuğun gelişimine uygun bir dil kullanmak önem kazanmaktadır. Soyut nitelikteki konular üzerine konuşurken konu imkanlar dahilinde çocuğun anlayabileceği örnekler üzerinden, somutlaştırılarak aktarılmalıdır (Selçuk, 1991: 33-35). Buna dayalı olarak Lokman (a.s.), oğluyla konuşurken yapılan eylemin küçüklüğünü hardal tanesi teşbihiyle, unuttuğumuz fiillerimizin bir gün karşımıza çıkacağı gerçekliğini ise yerin derinliklerinde veya gökyüzünün uçsuz bucaksızlığında kaybolmuş olması metaforuyla ifadeye çalışmış, böylece çocuğunun yaşamakta olduğu maddi evrenden örneklerle konuyu somutlaştırmaya gayret etmiştir. Lokman’ın (a.s.) bu gayretinin arka planında, günümüz genel öğretim ve din öğretimi ilkeleri arasında ilk akla gelenler arasında yer alan; “öğrenciye (çocuğa) yönelik”, “somuttan soyuta” ve “hayata yakınlık ilkeleri”nin izlerini görmek mümkündür (Ayдын, 2016:14-18.).

Dil olgusu insan için hem bir imkân hem de bir sınırlılık ifade etmektedir. İnsan Tanrı hakkında konuşurken de beşerî dili bir iletişim aracı olarak kullanır ve beşeri dilde kullanılan her bir sözcük, temsil

benzer bir nasihatine yer verilmektedir. Buna göre oğluna: “Yavrucuğum, Allah’tan kork! Kalbin günahkarken, insanlara haşyet içerisindeymişsin gibi görünme.” demiştir. Bk. (İbn Ebû Şeybe, 1988: 7/74).

ettiği ya da karşılık geldiği varlığı dahi tam temsil edemediği dikkate alındığında, bu sözcüklerin aşkın bir düzlem ifade eden teolojik dil ile Allah hakkında kullanılması sorunsalı ortaya çıkmaktadır (Yeşilyurt, 2016: 27-28). Tanrı'nın zat ve sıfatları hakkında tutarlı ve anlamlı söz söyleme olarak tanımlanabilecek Kelam ilmi (Yeşilyurt, 2016: 46) açısından bakıldığında Lokman'ın (a.s.) oğluyla konuşması, belirli sınırlar içerisinde Tanrı hakkında konuşmanın imkanına işaret etmektedir. Yeşilyurt, İslam'ın temel dayanağı olan Kur'an-ı Kerim'in bir bakıma Tanrı'nın kendi hakkında konuşması sonucu ortaya çıkmasını delil göstererek bu imkana vurgu yapar (Yeşilyurt, 2016: 47).

Dil, Tanrı ve diğer inanç alanları hakkında konuşmak için bir imkân ifade ederken aynı zamanda dünyayı tanıma ve anlamlandırma noktasındaki önemi nedeniyle dil gelişimini, bir ebeveynin çocuğuyla ilgili en hassas olduğu gelişim alanlarından birisi kılmaktadır. Çocuk için dil, dünyayı tanırken, olay ve olguları anlamlandırırken, sosyalleşirken bir iletişim aracı olmanın yanı sıra kimi durumlarda bir sınırlılık anlamı da taşımaktadır. Çocuğun henüz edinmediği, anlam alanını tam olarak kazanamadığı kavramlar noktasında desteğe, zamana, belirli yaşantılara ihtiyaç duyması doğaldır. Özellikle inançla ilgili soyut nitelikli konularda bu durum kaçınılmaz olacaktır.

İslam kültürü içerisinde daha çok çocuklar ve gençler için hazırlanan, temel inanç esaslarını onların anlayışına uygun bir içerik ve üslupla sunan akait metinlerinde özellikle Allah'ın isim ve sıfatlarıyla ilgili olarak yaşanması muhtemel kavram karmaşasına yönelik açıklamalara yer verilmeye çalışılmıştır. Bu açıklamalarda din dilinin imkanları çerçevesinde sınırsız olanı, sınırlı olanla açıklama gayreti içerisinde giren alimlerden İbn Dakikül'îd (ö. 702/1302), dilin özellikle inançla ilgili konulardaki sınırlayıcılığı hakkında şu uyarı ve hatırlatmada bulunur: "Kitap'ta ve sünnette geçen tartışmalı lafızlar hakkında da aynı şeyi söyleriz. O'nun celaline yakışmayan sıfatlardan Allah'ı tenzih ederiz. Bununla birlikte O'nun ve elçisinin kast ettiği doğrultuda söylenenlere hak ve doğru diye iman ederiz. Kitaptan ya da sünnetten herhangi bir şeyi biri tevîl ettiğinde şayet Arap dilinin gereklerine yakınsa ve onların konuşmalarında karşılığı varsa onu inkâr etmeyiz ve bidat de ilan etmeyiz. Şayet uzak bir tevîlse, kabul etmekten kaçınır ve reddederiz. İmanın temel kuralı olan tasdik etmeye döneriz. Tenzihle birlikte arzu edilen veche göre imanın anlamına uygun anlam ve tasdike döneriz. Sıfata ilişkin lafzın anlamı, Arabın hitabında geçtiği ve derinlemesine incelemeksizin söylediğimiz, Allahü Teâlâ'nın "Allah'tan yana yaptığım eksikliklerden dolayı bana yazıklar olsun!" (Zümer, 39/56) kavlini göz önüne alarak, zahir ve açık anlamından gayrisi değildir. Bu lafzı Allah'ın hukukuna ve O'nun zatı hakkında vacip olduğu bir anlama ya da ona yakın bir anlama hamlederiz ve üzerinde fazla durmayız (İbn Dakikül'îd, 23 Ağustos 2021).

İbn Dakikül'îd'in yukarıdaki satırlarda ifadeye çalıştığı inançla ilgili kavramları özellikle Allah'ın isim ve sıfatlarına yönelik tartışmalı olanları dilin sınırları içerisinde anlama gerekliliği, esasında dilin ve insanın anlama potansiyelinin sınırlılığıyla ilgili görülmelidir. Çocuğun anlam dünyası da basitten karmaşığa, somut olandan soyut olana doğru bir seyir izlediğine göre inançla ilgili konuşmaların içerik ve yöntemi de bu doğrultuda olmalıdır. Çocuğun kavram gelişimini dikkate alan, basitten ve somut olandan hareketle karmaşık ve soyut olana doğru bir dil geliştirilmeli ve yöntem benimsenmelidir. Örneğin çocukla Allah hakkında konuşmaya, O'nun gücünü, kudretini ortaya koyan ve arkasında güçlü, egemen bir iradenin varlığını zorunlu kılan somut örnekler seçilmeli, insanın ve evrenin yaratılışına ilişkin maddi evrenden bir takım etkileyici olaylar üzerinde çocuğu düşünmeye sevk ederek başlanmalıdır (Ay, 1994: 277). Kur'an'da bu yöneme uygun olarak indirildiği toplumun konuştuğu dili ve yaşadıkları maddi evrenle kültürel öğeleri dikkate almıştır. "Peki, insanlar devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yeryüzünün nasıl yayıldığına bakmazlar mı?" (Ğâşîye, 88/17-20) gibi pek çok Kur'an ayetinde bu yöntemin varlığından bahsetmek mümkündür (al-Rakaf, 2020: 61).

Lokman'ın (a.s.) oğluyla arasında geçen konuşmada; öncelikle aralarındaki sevgi bağıny yansıtan ve güven veren bir yaklaşım, çocuğun anlamasını kolaylaştıracak şekilde yaşadığı maddi evrenden somut örnekler üzerinden bir anlatım tarzı ve bunun için en doğru zamanı ve zemini kollamak gibi, bir ebeveynin çocuğunun inanç gelişimine dair izlemesi gereken yöntemin pek çok unsurunu içerdiği görülmektedir. Çocuğuna "Yürüyüşünde tabii ol. Sesini alçalt. Çünkü seslerin en çirkin, şüphesiz eşeklerin sesidir!"

(Lokman, 31/19) derken çirkin ses için seçilen “eşek sesi” motifinin yersiz seçilmediği açıktır. Açıktır ki eşek, yaşadıkları coğrafyada binek ve yük taşıma amaçlı olarak kullanılan yaygın bir hayvan türüdür. Lokman (a.s.), oğlunu âdâb-ı muâşeret kapsamında değerlendirilebilecek belirli davranışlara davet etmektedir. Bir tevazu göstergesi olmak üzere yürürken çalım satmaması, kibirden uzak bir yürüyüş tarzı benimsemesi, onu kaba ve zorba göstermeyecek bir tarzda konuşurken sesini kısması tavsiyeleri bu kapsamda değerlendirilebilir. İnsanlarla yüksek perdeden, onları baskılayacak, zorba bir konuşma tarzı ile eşek sesi arasında kurulan benzerlik de yine söz konusu hayvanın çocuğu kuşatan maddi evrenden somut bir örnek olmasından kaynaklanmıştır. Dil de çocuğun içine doğduğu kültürel çevrenin önemli bir unsuru olarak inanç gelişiminde belirleyici unsur özelliği taşımaktadır.

Peygamber’in İbn Abbas’la İnanç Eksenli Konuşması

Şuayb el-Arnâvut’un (öl. 2016) isnadını hasen, ricâlini sika olarak nitelendirdiği bir rivayet zincirine göre İbn Abbâs anlatıyor: Bir gün Hz. Peygamber’in (a.s.) arkasında deve üzerindeydim, bana şöyle seslendi: *“Evlâdım! Sana bazı sözler öğreteceğim: Allah’ın (hakkını) koru ki O da seni korusun. Allah’ın hakkını koru ki O’nu hep yanında bulasın. Bir şey isteyeceğinde Allah’tan iste. Yardım dileyeceğinde Allah’tan yardım dile. Kuşkusuz kalem kaldırılmış, yazılanlar kurumuştur. Şunu bilmelisin ki bütün ümmet bir konuda senin yararına bir şey yapmak için bir araya gelse, ancak Allah yazmışsa sana destek verebilirler. Yine bütün ümmet bir konuda sana zarar vermek için bir araya gelse, ancak Allah yazmışsa sana zarar verebilirler.”* (Hanbel, 2001: 4/487-488). Başka bir rivayette Rasûlullah’ın (a.s.) konuşmasına devamla: *“Allah’a yakîn ile şükrederek ibadet et. Zoruna gitse de sabırda senin için hayır vardır. Kurtuluş, ferahlık zorlukla birliktedir. Her güçlükte birlikte bir kolaylık vardır.”* (et-Terkîfî, 2004: 30).

Hadis-i şerifte aktarılan olay ve içerikten hareketle çocuğun inanç eğitimi ve çevresel faktörler noktasında altı çizilmesi gereken hususlar sıralanacak olursa:

Olay, Rasûlullah (a.s.) ile amcası Abbas’ın oğlu, çocukluğu boyunca Peygamberin eşi Meymûne teyzesi olduğu için evinde çokça kalan, sohbetinde bulunmaktan büyük keyif alan ve yine Peygamberin hakkında “Allah’ım, ona Kitab’ı öğret ve onu dinde mütehasıs kıl!” şeklinde dua ettiği İbn Abbas (r.a.) arasında geçmektedir. Olay yaşandığında İbn Abbas’ın ileri çocukluk döneminde olma ihtimali oldukça yüksek görünmektedir. Bu kanaati, Peygamberin (a.s.) ona “عَلَام-Ğulâm” şeklindeki hitabı ve kendisinin doğum tarihiyle Peygamberin vefatı arasındaki süre güçlendirmektedir. Hicretten üç yıl önce doğduğu tahmin edilen İbn Abbas, bu durumda Peygamber (a.s.) vefat ettiğinde on üç veya on dört yaşlarında olmalıdır. Dolayısıyla bu konuşma, buluş çağına henüz ermiş veya ermekte olan bir çocukla gerçekleşmiştir.¹⁰

Konuşmanın içeriğine dair yapılabilecek önemli bir analiz, akait metinlerinde ve klasik kaynaklarda kaza ve kader bahsinde sıklıkla karşımıza çıkan bu hadis-i şerifte Peygamberimiz, İbn Abbas’la mescitte gerçekleşen bir nasihat veya vaaz ortamında değil, gündelik hayatın rutini içerisinde gerçekleşen bir deve yolculuğu esnasında Allah kul ilişkisi bağlamında önemli mesajlar içeren bir konuşma gerçekleştirmektedir. İşlerinde Allah’ı gözet O da seni gözet sin, istersen Allah’tan iste. Bütün insanlık sana zarar veya fayda dokundurmak üzere bir araya gelseler yine de Allah dilemedikçe bu gerçekleşmeyecektir gibi samimiyet duygusu içeren bu konuşmanın içeriği aslında Kur’an’dan birçok ayetin, bizzat Peygamber (a.s.) tarafından yapılan tefsiri gibidir.¹¹ Aralarında sevgi, merhamet, şefkat ve güven gibi kuvvetli duygusal bağ kurulan insanların aralarında geçen konuşmalarda temel belirleyici, güven duygusudur. Bir davetçi olarak Peygamberin (a.s.) İbn Abbas’ın gözündeki değeri, Peygamber şahsiyetinin ümmet üzerindeki değeri kadar, ona duyduğu derin sevgi ve aralarındaki kuvvetli duygusal bağ ile açıklamak mümkündür. Rasûlullah’ın

¹⁰ Bıyığı yeni terlemiş, ergenlik çağına henüz girmiş erkek çocuğu için kullanılan bu kelimenin anlam alanı ve Kur’an’daki muhtelif kullanımları için bk. (el-İsfahanî, 2012: 762-763)

¹¹ Kurtubî (ö. 671/1273) söz konusu rivayeti, “Eğer Allah seni bir zarara uğratırsa onu kendisinden başka giderecek yoktur; ve eğer sana bir hayır verirse bilesin ki O her şeye kâdirdir.” mealindeki Enam Sûresi on yedinci ayetin tefsirinde aktarır. Bk. (el-Kurtubî, 1964: 6/398).

(a.s.) kendisi hakkında “Allah’ım onu dinde fakih kıl ve ona tevili öğret!”¹² duasının o yaştaki bir çocuk tarafından nasıl algılandığını anlamak için duadan sonra yaşananlara odaklanmak yerinde olacaktır. Kaynakların bildirdiğine göre İbn Abbas, bu duayı adeta bir emir gibi algılamışçasına idrakli kalbi, tertemiz aklı ve olağan üstü hafızasının da katkısıyla Rasûlullah’ın (a.s.) bulunduğu tüm ilim meclislerine katılmış, onun tüm sözlerini ezberlemeye çalışmıştır. Kur’an’ın tüm inceliklerini, ondaki derin anlamları kavramaya dair çabası, Kur’ân’ın ilk müfessiri olarak nitelendirilmesine sebep olmuştur. Hz. Ömer’in küçük yaşına rağmen birçok önemli meselede onunla istişarede bulunduğu ve ona “genç yaşlı” lakabını verdiği de bilinmektedir (es-San’ ânî, 2013: 5/107). Söz konusu duanın gerçekleşmesinde bir Peygamber duası olmasının yanı sıra İbn Abbas’ın (r.a.) bu durumdan vazife çıkarırcasına ortaya koyduğu çabanın da etkili olması, duanın yönlendirici gücüyle ilgilidir. Çocuğu kuşatan çevrede onun için değer ifade eden, sözüne güvendiği ve kuvvetli sevgi bağı tesis ettiği büyüklerinin onlara önemli hedefler belirleyen, benliklerine işleyen ve belleklerinde yer tutacak dualarda bulunmaları Nebvî metotta yer almaktadır. Hz. İbrahim’in Kur’an’da geçen duasını da bu doğrultuda okumak ve anlamak mümkündür. Rasûlullah (a.s.), el-Bakara suresi 129. ayette¹³ yer alan bu duayı kast ederek, “Ben atam İbrahim’in duası, İsa’nın müjdesi ve annem Âmine’nin rüyasıyım.” demiştir (İbn Hişâm, ts.: 1/153) .

Rasûlullah’la (a.s.) İbn Abbas (r.a.) arasında geçen bu konuşmanın ne tür bir bağlamda gerçekleştiği bilinmemektedir. Onun nasihat kapsamında değerlendirebilecek bu sözleri, İbn Abbas (r.a.) tarafından yöneltilen bir soru nedeniyle sarfettiğine dair de bir veri bulunmamaktadır. Benzer durum Lokman’ın (a.s.) oğluna nasihati için de geçerlidir. Yani Lokman’ın (a.s.) oğlu tarafından kendisine yöneltilmiş sorular ekseninde nasihatte bulunduğu dair ayetlerde herhangi bir ifade ya da işaret yer almamaktadır. Dolayısıyla örnek iki olayda yer alan inanç eksenli konuşmaların, bizzat çocuklardan gelen sorular doğrultusunda gerçekleştiğini iddia etmek mümkün görünmemektedir. Buna dayalı olarak kendisini çocuğun inanç gelişiminden sorumlu hisseden yetişkinlerin, uygun şartlar oluştuğunda ve duyulan lüzuma göre, uygun bir dil ve üslupla bu konulara girebilecekleri çıkarımına ulaşmak mümkündür. Ancak bu durum, çocukların çevrelerindeki yetişkinlere Allah hakkında ya da diğer inanç esaslarıyla ilgili sorular yöneltecekleri anlamına gelmemelidir.

Her çocuk zihinsel gelişim ihtiyaçlarına dayalı olarak, etrafında gerçekleşen olayları ve olguları anlama isteğiyle, bazen kavrayamadığı varlıklara karşı deneyimsizliklerinden kaynaklı olarak geliştirdikleri endişe ve korkuya dayalı olarak, çevresindeki yetişkinlere sorular yöneltilir. Bu soruları yöneltilmedeki en temel sebeplerden bir tanesi, psikolojik dengesini sağlamaktır. Dolayısıyla çocuk tarafından yöneltilen bu sorular hafife alınmamalı, geçiştirilmemelidir (al-Rakaf, 2020: 85-86). Nitekim İslami gelenek içerisinde çocuklar, gençler ve yetişkinlerin İslam’ın temel inanç esaslarını öğrenebilmesi için kaleme alınan, nassa dayalı akait metinlerinden bir kısmı doğrudan inanç esaslarını ele alırken bazı durumlarda İslam düşünürleri bu konuları soru cevap tarzı içerisinde ele almaya çalışmışlardır. İmam Gazzâlî’nin (ö.505/1111) bir öğrencisinin kendisine yönelttiği sorulara cevaplar üretmeye çalıştığı “Eyyühe’l-veled / Ey Oğul!” adlı risalesi bu kapsamda değerlendirilebilir (el-Gazzâlî, 2014: 35-36). Benzer şekilde Tahir b. el-Cezâîrî (ö.1338/1920) tarafından soru-cevap tarzında kaleme alınan “el-Cevâhiru’l-keîlâmiyye fî îdâhi’l-akîdeti’l-İslâmiyye” isimli eser, örnek olarak sıralanabilir (el-Cezâîrî, 1986, ss. 11-90).

Güçlü bir Allah inancının çocuğun davranışlarına olumlu katkılarını hesaba katan herkes, inanç gelişimini ihmal etmemeli, yerine göre çocuğun sorularına dayalı, yerine göre de soru gelmeden bu konularda tutarlı ve sağlıklı bilgilendirmede bulunmalıdır. Çocukta iman eğitiminin en temel faydalarından

¹² Mekke’nin fethi sonrasında Nasr suresinin nüzülüyle, özellikle birinci ayeti okuyan Hz. Ali, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer gibi sahabeinin önde gelenleri, bu ayetleri Rasûlullah’ın (a.s.) vefatının yaklaşmakta olduğuna yorumlardı. Ayetleri okuyup böyle anlayan ve ağlayanların arasında henüz onlu yaşlarında olan İbn Abbas (r.a.) da yer almaktaydı. Bunu gören Rasûlullah (a.s.), elini onun başının üzerine koyarak, “Allah’ım onu dinde fakih kıl ve ona tevili öğret!” şeklinde dua etmiştir (Mukâtil, 2002: 4/905).

¹³ “Rabbimiz! İçlerinden onlara bir peygamber gönder; onlara âyetlerini okusun, kitabı ve hikmeti öğretsin ve onları her kötülükten arındırsın. Şüphesiz, sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin.” (el-Bakara, 2/129)

olan iç kontrol mekanizmasının güçlenmesini, bu sayede hayırlı amellere yönelmesini ve ibadetlerle, dua yoluyla Allah'la güçlü bir bağ kurmasını önemseyen herkes bu konuda gereken hassasiyeti göstermelidir (al-Rakaf, 2020: 41-42).

Rasûlullah'ın (a.s.) İbn Abbas'a "Bir şey isteyeceğinde Allah'tan iste!" veya "Allah'ın (hakkını) koru ki O da seni korusun. Allah'ın hakkını koru ki O'nu hep yanında bulasın!" şeklindeki tavsiyelerinde, bir yetişkinin sevdiği, değer verdiği, bu sebepten zorlu hayat koşullarıyla baş edebilmesi için manen ve ruhen güçlü bir birey olmasına çaba sarf ettiği, henüz yolun başında sayılabilecek bir çocuğa yönelik hassasiyetini görmek mümkündür. Birçok kaynakta kader bahsinde yer alan bu hadiste yer alan, "Kuşkusuz kalem kaldırılmış, yazılanlar kurumuştur." ifadesini insanın kaderine ilişkin bir cebr (zorunluk) düşüncesinin varlığına hamletmek mümkün değildir. Yani bizzat bu dinin elçisi tarafından etrafındaki insanların, onları menfi bir kaderciliğe itecek şekilde yönlendirilmesi düşünülemez. Bu ifade, bağlamından kopararak siyak ve sibak gözetilmeksizin yalın halde ele alındığında bu türden yanlış çağrışımlara yol açabilir. Ancak akabinde yer alan, "Şunu bilmelisin ki bütün ümmet bir konuda senin yararına bir şey yapmak için bir araya gelse, ancak Allah yazmışsa sana destek verebilirler. Yine bütün ümmet bir konuda sana zarar vermek için bir araya gelse, ancak Allah yazmışsa sana zarar verebilirler." ifadeleri, "kalem kaldırılmıştır, yazılanlar kurumuştur." yargısının muhatabın cesaretini kırmak şöyle dursun, onu hayata, getirdiği bela ve musibetlere karşı cesaretlendiren, bu anlamda umut aşılayan bir gayeye matuf söylendiği görülecektir. Nitekim gerek peygamberimiz gerekse sahabe, hiçbir zaman bu gibi ifadeleri kaderci bir bakış açısıyla değerlendirmemişlerdir. İman esasları arasında kendisine yer bulan "Kader" inancını, insanın iradesini boyunduruk altına alan, onun elini kolunu bağlayan, hayatındaki tüm olumsuzlukları kendisine mal edebileceği bir inanç alanı olarak yorumlamak ve bu doğrultuda hareket etmek, amacı insanı manen ve ruhen güçlendirmek olan İslam inanç sisteminin ruhuyla da örtüşmemektedir.

SONUÇ

Çocukla Allah hakkında ya da diğer inanç esasları üzerine konuşmanın imkânı ve yöntemi, geçmişte olduğu kadar günümüzde de çocuğun inanç gelişimi bağlamında özellikle onu kuşatan sosyal çevreyi oluşturan kişiler açısından önemli bir probleme kaynaklık etmeye devam etmektedir. Çocuğun sosyal çevresini oluşturan ebeveyni, geniş bir aile içerisindeyse ailedeki diğer yetişkinler, okulda öğretmenleri ya da din eğitimi aldığı cami, Kur'an kursu vb. ortamlardaki din görevlileri için çocuğun inanç gelişimi noktasında etkili bir dil geliştirmek, uygun teknik ve yöntemlerin kullanımı önem arz etmektedir. Kimileri için çocukla Allah hakkında ya da diğer inanç esaslarıyla ilgili konuşmanın imkanından kast edilen, bu tarz konuların çocukla hangi dönemde konuşulacağı, olursa bu tür bir konuşmanın çocuk tarafından inançla ilgili soruların yöneltmesi sonrasında mı olması gerektiği ya da herhangi bir soruya bağlı kalmadan çocukla bu konuları konuşabilmenin imkanı olmaktadır. Bu ve buna benzer sorulara tatminkâr cevaplar geliştirmek, bazen bunun eğitimini alan profesyoneller için dahi güçlük arz etmektedir. Her çocuğun farklı bir psikolojik ve sosyal evrene sahip olması, farklı fiziksel ve zihinsel gelişim yol haritasına tabi olması, zamanın ruhu vb. unsurlar, bu imkânı sınırlandıran diğer öğeler olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam düşünce geleneği içerisinde başta Kelam ilmi, Allah hakkında ve diğer inanç esasları üzerine vahye uygun, dolayısıyla Allah'ın iradesiyle tutarlı ve doğru konuşabilmenin imkânı üzerinde durmuştur. Ayrıca çocukların, gençlerin ve avamın inançla ilgili ihtiyaç duyacakları temel akait bilgilerini içeren kısa, özlü akait metinleri de benzer amaçları gütmüşlerdir. Kelam ilminin yanı sıra akaidin de diğer dini ilimlerde olduğu gibi temel kaynaklarının Kur'an-ı Kerim ve Sünnet olduğu düşüncesinden hareketle her iki kaynaktan seçilen metinlerin içerik analizine tutulduğu bu araştırmadan elde edilen bulgular sıralanacak olursa;

Çocukla her şekilde Allah hakkında ve diğer inanç esasları üzerine konuşmak gerekmektedir. Bu konuda çocuktan gelen sorular yönlendirici olabileceği gibi, herhangi bir soruya bağlı kalmaksızın da konuşmak mümkündür. Kant'tan aktarılan görüşte de belirttiği üzere çocuk, ebeveynin kontrolü altındayken, henüz yakın çevresinden kopmamışken ve ergenlikle birlikte gelen bireysel bakış açısına ulaşmadan bu tür konuşmalar yapılmaz, bu durum ihmal edilirse çocuk, başka kanallardan bu sorulara cevaplar aramaya çalışacaktır.

Lokman (a.s.) örneğinde olduğu gibi çocukla inanç üzerine konuşan birey, ebeveyni olabileceği gibi

İbn Abbas (r.a.) örneğindeki şekliyle çocuğun yakın çevresinden aralarında sevgi, saygı ve güven bağı tesis edilen bir yetişkin de olabilir. Elbette bu örnekte İbn Abbas'a nasihatte bulunanın Peygamber (a.s.) oluşunu ve onun ümmeti üzerindeki etkisini göz ardı etmemek gerekir.

Çocukla Allah hakkında ve diğer inanç esasları üzerine konuşurken, konuşmanın içeriği ve aktarılacak istenen konunun niteliği çocuğun gelişimi gözetilerek belirlenmelidir. Lokman'ın (a.s.) oğluna nasihatinde Allah'a şirk koşturma uyarısını, yaptığı eylemlerin sorumluluğunu üstlenmesi gerektiği ve eylemlerinin bilgisinin her şekilde Allah tarafından kaydedildiği bilgisini paylaşması, namaza devam etmesi, insanlara iyiliği emretmek ve onları kötülükten nehyetmek gibi zorlu, yerine göre insanların öfke ve tepkilerine maruz kalabileceği toplumsal sorumluluk bilincine daveti gibi hususlar, oğlunun artık erken çocukluk dönemlerini geçirip, buluş çağına ermiş bir birey olduğunu göstermektedir. Rasûlullah'ın (a.s.) İbn Abbas'a hitap tarzı ve konuşmanın muhtevası da göstermektedir ki bu konuşmanın yürütüldüğü dönemde İbn Abbas da çocukluktan çıkıp, hayata ve topluma karışma, bu yolda başına gelebilecek sıkıntılarla baş etme sorumluluğunu üstlenmenin eşiğinde, gençliğinin arifesindedir. Bu durum alan literatüründe yer alan, çocukla Allah, melekler, ahiret, peygamberlik halleri vb. inanç esaslarını konuşmak için somuttan soyuta bir yöntem takip edilmesi soyut ağırlıklı bu konular için ideal zamanın on bir-on üçlü yaşlar olduğu verisiyle örtüşmektedir. Nitekim hicretten üç yıl kadar önce doğduğu bilgisi göz önüne alındığında Rasûlullah (a.s.) vefat ettiğinde İbn Abbas on üçlü yaşlarındadır.

Allah'ın da kendisini, isim ve sıfatlarını insanlara Kur'an vasıtasıyla beşeri dil üzerinden tanıtıyor olması, bu imkana işaret eden Kelam ilminin varlığı, İslam düşünce tarihi içerisinde ilim ehli tarafından ortaya konan farklı çabalar da ortaya koymaktadır ki Müslümanlar, anlam arayışlarına dayalı olarak gerek Allah hakkında gerekse gayba dair diğer konularda konuşmaya çalışmışlardır. Ancak bu konuşma, keyfilikten, indilikten ve şaz yorumlardan uzak bir nitelikte olmalıdır. Nitekim araştırmada, Arapça inmiş bir kutsal kitabın ayetlerini, özellikle Allah'ın zatı ve sıfatlarıyla ilgili olanları, Arap dilinin semantik alanını zorlayarak, kelime ve kavramları Arapların hiç kullanmadıkları anlamlara hamlederek yapılacak açıklama ve yorumların geçersizliği üzerine İbn Dakikûl'îd'in görüşlerine yer verilmiştir.

Çocukla inanç esaslarıyla ilgili konuşan herkes kaçınılmaz olarak çocuğun konuşmakta olduğu anadili kullanacak, konuşurken kullandığı sözcük ve kavramlarsa çocuğun dil gelişimi nispetinde, zihnindeki kavram yapılandırmalarına göre anlam kazanacaklardır. Yani sizin ne söylediğiniz kadar, söylediklerinizi nasıl söylediğiniz ve muhatabınızın bunları zihninde nasıl yapılandırdığı önemlidir. Zira sözlü iletişimde anlam, muhatabın zihninde gerçekleşir. Dolayısıyla çocukla inançlar üzerine konuşurken mümkün mertebe onun anlamasına yardımcı olacak somut kavramlar seçilmeli, benzetmelere, mecazlara başvurulacaksa da bu türden iletişimsel manevralar çocuğun içine doğduğu kültürel ortamdan öğeler taşınmalıdır. Lokman (a.s.) oğluna, küçük büyük tüm eylemlerinin Allah tarafından bilindiği ve günü gelince bunlarla yüzleştirileceğini anlatırken eylemlerin küçüklüğünü hardal tanesi teşbihiyle aktarmış, insanlar üzerinde zorbalık izlenimi bırakacak şekilde yüksek sesle konuşmayı da eşek sesiyle benzerlik kurarak ifadeye çalışmıştır. Sonuç olarak, çocuğun dil gelişimi noktasında aldığı yol, dünyayı anlamlandırmada olduğu kadar aşkın bir alana işaret eden inanç konularını anlama ve yorumlama noktasında da önem arz etmektedir.

Oğlunu karşısına alarak yumuşak bir ses tonuyla ve "yavrum" gibi nezaket, şefkat ve merhamet barındıran bir hitapla konuşan Lokman (a.s.) ile kendi binitinin arkasına aldığı İbn Abbas'a "Evlat! Sana bazı kelimeler öğreteceğim!" diye söze başlayan Rasûlullah'ın (a.s.), sevgi ve şefkat dolu yaklaşımları da çocukla inançlar üzerine konuşurken üslubun nasıl olması gerektiğini ortaya koymaktadır. İnançla ilgili konuları çocuğun bilmediği konulara ilişkin geliştirmesi muhtemel kaygı ve korkularını besleyecek şekilde, korkutarak ve zor yoluyla anlatmak, bu konuda yapılabilecek temel hatalardandır.

KAYNAKÇA

- Ay, M. E. (2018). Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım? İstanbul: Timaş Yayınları.
Ay, M. E. (1994). Din Eğitiminde Mükafat ve Ceza. İzmir: Nil Yayınları.

- Aydın, M. Z. (2016). Din Öğretiminde Yöntemler. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Berk, L. E. (2013). Bebekler Çocuklar: Doğum Öncesinden Orta Çocukluğa. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Buhârî, M. (2002). el- Câmi' u's-sahîh. 2 Cilt. Şam: Dâr-u İbn Kesîr.
- Cezâîrî, T. (1986). el-Cevâhiru'l- kelâmiyye fî idâhi'l-'akîdeti'l-İslâmiyye. Beyrut: Dâr-u İbn Hazm.
- Durak, M. (2016). Aklımın Aklı: Psikoloji. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Gazzâlî, M. (2014). Eyyühe'l-Veled. Beyrut: Dâru'l-Minhâc.
- Gökçe, O. (2019). Klasik ve Nitel İçerik Analizi. Konya: Çizgi Yayınevi.
- Gölcük, Ş. (2000). Kelam Tarihi. İstanbul: Kitap Dünyası, 4. Basım,
- Hattâbî, E. S. (1932). Meâlimü's-sünen. Halep: Matba'atü'l-'ilmiyye.
- İbn Düreyd, E.B. (1987). Cemheretü'l-Luğa. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn.
- İbn Ebû Şeybe, E. B. (1988). el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdisi ve'l-âsâr. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-rüşd.
- İbn Hanbel, A. (2001). el-Müsned. nşr. Şuayb el-'Arnavût ve Adil Mesud. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Hişâm, E. M. (ts.). es-Sîretü'n-nebeviyye. nşr. Tâhâ Abdurraûf S'ad. Beyrut: Şeriketü't-Tibâ'a el-Fenniyye el Müttehîde.
- İbn Süleyman, M. (2016). Kur'an Terimleri Sözlüğü el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'l-Qurâni'l-Kerîm. İstanbul: İşaret Yayınları.
- İbn Süleyman, M. (2002). Tefsîru Mukâtil b. Süleyman. nşr. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs.
- İsfahanî, R. (2012). Müfredât. İstanbul: Çıra Yayınları.
- Kant, I. (2020). Eğitim Üzerine. çev. S. Emre Sekman. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Kant, I. (1900). On Education. Boston: D. C. Heath and Co. Publishers.
- Kaya, Z. (2015). Türk Toplumunda İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi. İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi.
- Kurt, Y. (2005). "Kur'an'da Fıtrat Kavramı". Din Bilimleri Araştırma Dergisi 5/2: 71-104.
- Kurtubî, M. b. A. (1964). el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye.
- Kutup, M. (1968). Menhecü't-Terbiyeti'l-İslâmiyye. Kahire: Dâru's-Şurûk.
- Müslim, M. (1991). el- Câmi' u's-sahîh. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Dâr-u İhyâ'il-Kütübi'l 'Arabiyye.
- Önkal, A. (2017). Rasûlullah'ın İslam'a Dâvet Metodu. İstanbul: Hikmetevi Yayınları.
- Rakaf, A. H. (2020). Çocukların İmanla İlgili Soruları. çev. Tuğba Rabia Aköz. İstanbul: Asalet Yayınları.
- San' ânî, A. (2013). el-Musannef. 10 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl.
- Şanver, M. (2001). " Dini Tebliğ ve Eğitim Açısından Kur'an'da İnsan Psikolojisi ve Özellikleri", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. X, S.1: 137-164.
- Selçuk, M. (1991). Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Şahin, C. (2016). Eğitim Psikolojisi: Gelişim, Öğrenme, Öğretim. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık
- Terkîfî, M. A. (2004). Hadîs-ü Abbâs et-Terkîfî. Bernâmeec el-Cevâmi'ul-Kelim.
- Uludağ, S. (1992). İslam'da Emir ve Yasakların Hikmetleri. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yeşilyurt, T. (2016). Söz'ün Anlamı. İstanbul: İnsan Yayınları.
- "çocuk ne demek TDK Sözlük Anlamı". Erişim 01 Ağustos 2021. <https://sozluk.gov.tr/?kelime=çocuk>
- "الأول مرة: عقيدة الإمام المجتهد تقي الدين بن دقيق العيد الأشعري". Erişim 23 Ağustos 2021. <http://www.aslein.net/showthread.php?t=13975>